

УДК 321.39

Маргарита Беліченко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА СИМВОЛІЗАЦІЇ ЧАСОПРОСТОРОВИХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ КОНСТАНТ У СТРУКТУРІ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ

У статті порушено питання екзистенційних констант в історичній прозі. Окреслено теоретичні специфіку часопросторових концепцій прози, що зображає різні національні культури та історичні епохи. Особливу увагу звернено на проблему інтерпретації як реценції та розуміння символізації часопросторових констант.

Ключові слова: екзистенціалізм, реценція, часопростір, інтерпретація, історична проза.

W artykule poruszono kwestie egzystencjalnych konstant w prozie historycznej. Przedstawiono teoretyczną specyfikę czasoprzestrzennych koncepcji w prozie, przedstawiającej różne kultury narodowe i okresy historyczne. Szczególną uwagę zwrócono na problem interpretacji jako recepcji i symbolizacji konstant czasoprzestrzennych.

Słowa kluczowe: egzystencjalizm, recepcja, czasoprzestrzeń, interpretacja, proza historyczna.

In the article a role and a place of exstantion in historical literature. It is accented an importance of theoretical time and space aspects in novels. The author analyzes the masterpiece of historical literary critics and understanding symbolical time and space aspects.

Keywords: exstantion, reception, time and space concepts, interpretation, historical novel.

Історична проза органічно поєднує у собі два напрямки художнього освоєння буття, зумовлені відображуваним об'єктом: історію, заґрунтовану на конкретних фактах і вимозі максимальної об'єктивності в образному моделюванні дійсності та літературу, скеровану на створення фікції, де панує вимисел, а думка автора підпорядковується не принципам життєвої логіки, а, в першу чергу, — законам побудови певних типів мистецьких світів і текстової реальності як такої. Саме таке поєднання й засвідчує співвідношення історичної правди і вимислу, активізуючи водночас появу нових жанрових різновидів історичної прози. Найбільш плідним у цьому сенсі вважається період другої половини ХХ століття, прикметний інтенсивним розвитком нових жанрових форм.

«Мистецтво та література пронизані хронотопічними цінностями різних ступенів і обсягів. Кожен момент художнього твору є такою цінністю» [1, с. 136]. М. Бахтін вважав хронотоп осердям образотворчої організації, втіленим у всьому романі.

Бахтін із найбільшою на той час вичерпністю репрезентував теоретичні, термінологічні й методологічні засади вивчення часу та простору. Одним із перших він звернув увагу на нерозривну їх єдність, що реалізується в художньому тексті у категорії хронотопу. Теорія вченого набула широкого розповсюдження в літературознавстві. «Часопростір окремого художнього твору являє собою складну структуру, в якій поєднуються різні типи хронотопів — жанровий хронотоп, сюжетний хронотоп, авторський, персональний, читацький» [1, с. 394].

Середньовічна християнська свідомість сформувала власний хронотоп, що складається з лінійного ієрархічно побудованого часу, наскрізь символічного простору, ідеальним вираженням якого є мікрокосм храму. Епоха Відродження створила хронотоп багато в чому актуальний і для сучасності. Протиставлення людини світу як суб'єкта — об'єкту дало змогу усвідомити й виміряти його просторову глибину. «Культура з усією складністю, розмаїттям соціальних, національних, ментальних та інших відносин характеризується безліччю різних хронотопів, серед яких найбільш показовим є, мабуть, той, що виражає образ стислого простору й що впливає із “втраченого” часу, в якому практично немає сьогодні» [2, с. 328].

Одночасно з уведенням загального терміна «хронотоп» М. Бахтін конкретизує це поняття, вирізняючи «хронотоп зустрічі», «хронотоп дороги», «хронотоп замку», «хронотоп салону», «хронотоп міста» як перетину просторових і часових рядів. Учений не просто розкриває це явище, а образно унаочнює його. Звідси — такі великі можливості широкої метафоричності: життєвий шлях, життєва дорога.

Усі явища, про які пише дослідник, не існують для нього відокремлено, а тому найважливіше — функціональність відносин між ними. «Хронотопи можуть включатися один в одного, співіснувати, переплітатися, замінюватися, зіставлятися, протиставлятися або перебувати в складніших взаємовідносинах» [3, с. 401].

У літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в осмислене й конкретне ціле. Прикмети часу розкриваються в просторі, а простір осмислюється й вимірюється часом. Цим перетинанням рядів і злиттям характеризується художній хронотоп. Разючі відмінності різних відомих часопросторових настанов як у плані жанру, так і в аспекті характеротворення М. Бахтін розглядав у нарисах з історичної поетики. Він аналізував типологічно стійкі хронотопи, що визначають найважливіші жанрові різновиди роману. Так, у часопросторі переважає часовий проміжок, що відрізняється високим ступенем емоційно-ціннісної інтенсивності. Пов'язаний із ним хронотоп дороги має більш широкий обсяг, але з трохи меншим емоційно-ціннісним забарвленням. Зустрічі зазвичай відбуваються на «дорозі»; вона переважно є місцем випадкових зустрічей. На дорозі перетинаються в одній часовій і просторовій точці просторові й часові шляхи найрізноманітніших людей — представників всіх станів, прошарків, віросповідань, національностей, поколінь. Тут можуть випадково зустрітися ті, хто звичайно роз'єднаний соціальною ієрархією та просторовою далечинню, тут можуть виникнути будь-які контрасти, зіштовхнутися й переплестися різні долі. Тут своєрідно сполучаються просторові й часові ряди людських доль, життів. «Дорога — місце зав'язування і здійснення подій. Тут час неначе вливається до простору й тече по ньому, створюючи дороги. Звідси й така багата метафоризація шляху-дороги: “вступити на нову дорогу”, “історичний шлях”. Метафоризація дороги різноманітна й багатопланова, але основний її стрижень — перебіг часу» [4, с. 317].

В дослідженнях Ю. Лотмана — на противагу М. Бахтіну — актуалізується аспект художнього простору. Коли в концепції М. Бахтіна провідним у літературному хронотопі є час, то Ю. Лотман універсальним, первинним і основним засобом художнього моделювання дійсності називає простір. «Семіотика простору має

винятково важливе й домінуюче значення в створенні картини світу тієї чи іншої культури» [5, с. 177].

Досліджуючи семіотичний характер художнього простору на широкому матеріалі світової літератури, Ю. Лотман робить висновок, що мова просторових відносин виявляється одним із основних засобів осмислення дійсності. В монографії «Структура художнього тексту» вчений наводить характерні для світової культури просторові характеристики (поняття «високий — низький», «правий — лівий», «близький — далекий», «відкритий — закритий», «відмежований — не відмежований», «дискретний — безперервний»), що стають матеріалом для формування культурних моделей із зовсім не просторовим змістом і набувають значення «цінний — нецінний», «гарний — поганий», «свій — чужий», «доступний — недоступний», «смертний — безсмертний».

«Найбільш загальні соціальні, релігійні, політичні, моральні моделі світу, за допомогою яких людина на різних етапах своєї духовної історії осмислює навколишнє життя, виявляються незмінно наділеними просторовими характеристиками» [6, с. 216].

На думку Ю. Лотмана, структура простору тексту стає моделлю структури простору Всесвіту, а внутрішня синтагматика елементів усередині тексту — мовою просторового моделювання.

Історична проза, як правило, передбачає новий підхід до відтворюваних у ній життєвих реалій. Явища певної епохи, ґрунтуючись на фактах минулого, так чи інакше проєктуються на сучасність і майбутнє. Читач декодує твори історичної прози саме з позицій свого часу, особливо в переломні періоди, коли змінюються суспільні ідеали, по-новому осмислюються ті чи інші історичні явища. Відтак кожного разу в минуле та сьогочасне привноситься і «своє», суголосьне чи контрастне тому, що дається в авторському «посланні». Останнє постає в творі у вигляді цілої низки «голосів», що репрезентують минуле, та голосу автора або головного оповідача.

Літературний твір так чи інакше відтворює реальний світ — природу, речі, події, людей у їх внутрішньому та зовнішньому бутті. Тимчасом прикметною ознакою художнього часу й простору є їх умовність.

Часопростір у літературному тексті формує специфічні умови для існування персонажів і навіть самого автора. Це не лише відображення певних історичних фактів і подій у хронологічній послідовності, а засоби, якими письменник послуговується, створюючи художнє ціле, всередині якого і через яке ми можемо досягнути минувшину.

Простір у своєму побутовому значенні асоціюється з обширом, у межах якого відбувається та чи інша подія, виявлення або гра почуттів. Простір сприймається як певний каркас фундаментальної моделі світу, де містяться процеси та події. Але простір передбачає статичність, обмеженість, він ніби схоплений в один момент, призупинений, закритий. Простір набуває відкритості лише в межах чогось, його зміна відбувається тільки у певній іншій системі.

Час виступає своєрідним елементом оживлення статичної, неживої субстанції, надихаючи в неї життя, створюючи місце для розгортання сцен кохання і баталій, «розмови» історичних персонажів із сучасними, для перевтілення та зо-

браження вічного буття і под. Реальний час, якому притаманні універсальність, одномірність, безперервність, односпрямованість, лінійна впорядкованість від минулого до майбутнього, через суб'єктивне авторське сприйняття, застосування прийомів умовності трансформується в письменстві на час художній. Він може бути нерівномірним у своєму русі (передбачати прискорення або вповільнення), не одномірним (оскільки залежить від психологічних станів суб'єкта), переривчастим, дискретним, таким, що повертається назад, різноспрямованим, нелінійним (допускає прийоми ретроспекції та проспекції).

Історичний роман відкриває простір для суб'єктивного тлумачення історії, стимулює до художності в інтерпретації подій, спричинює виникнення біографії та автобіографії. В історичній прозі сполучаються фактографічність, науковість позиції та стиль викладу, заґрунтований на засадах поетики. Упродовж століть викристалізувалася провідна тема європейської історичної літератури — людина та суспільство. Практично в усіх народів Заходу і Сходу існували твори, автори яких зверталися до минулого. Художність мала компенсувати дійсність. В центрі уваги історіографа стоїть визначна подія в житті суспільства чи героїчна особа, доведена до певної міри ідеалізації. Історичні особи діють в одному часі та просторі з вигаданими персонажами.

Аналізуючи розвиток жанру історичного роману з точки зору реалізації у ньому категорії часу, помічаємо, що для української історичної романістики XIX — початку XX століття характерною була підвищена увага до відображення конкретно-історичного (об'єктивного) виміру часу. Натомість в історичній романістиці другої половини XX століття частіше з'являються твори, де поряд з конкретно-історичним часом важливе місце належить відображенню суб'єктивного часовиміру, що реалізується на рівні особистісного часопростору персонажів. Ці зміни вплинули на структуру історичного роману зазначеного періоду. У його сюжетному часі поряд із динамікою зовнішнього руху, яку створюють події та колізії, важливе місце належить внутрішній динаміці психологізму, що виявляється в порушенні хронологічної послідовності відображуваних подій та зростанні ролі персонажного часопростору поряд із соціально-історичним.

Нові культурно-історичні реалії, в яких розвивалася українська література другої половини XX століття, сприяли розширенню жанрових меж та урізноманітненню жанрових різновидів історичної прози. Наприклад, документальний історичний роман, що виник у XIX столітті і пройшов ряд модифікацій, в другій половині XX століття розвинувся у двох варіантах — «хронікальному» (роман «Данило Галицький» А. Хижняка) та «стилізованому» (серед них роман «Євпраксія» П. Загребельного, «Похорон богів» І. Білика). Подальша модифікація відбувалася у напрямі поступового перетворення документа на художній образ і виявилася в тенденції «літописання». Епічно-історіософський різновид історичного роману активно розвинувся в другій половині XX століття (чи не найкращий приклад — «Диво» П. Загребельного). Такий роман засвідчував тенденцію до поглибленого соціально-філософського аналізу історичних подій, загальне тяжіння історичної прози до філософичності.

Поглиблення філософського та інтелектуального змісту історичного роману, характерне для другої половини XX століття, спостерігається у як в історико-по-

лемічних та історіософських творах. Новим різновидом історичного роману, що зароджується й активно розвивається в другій половині ХХ століття, є роман «зв'язку часів», побудований за принципом поєднання кількох часових площин. Авторами аналогічних творів стали П. Загребельний, Ю. Мушкетик, Ю. Косач. Романи «зв'язку часів» репрезентують нову концепцію часу, що суперечить традиційним підходам до організації часопросторової структури історичного роману й свідчить про якісні зміни в поетиці жанру.

В центрі уваги дослідників постають не стільки загальнотеоретичні питання, скільки вивчення часопросторового континууму окремих творів, що безсумнівно готує базу для наступних теоретичних узагальнень. На цьому шляху важливо розглянути художнє моделювання простору й часу для виявлення як певних загальних тенденцій у темпорально-просторовому мисленні письменника, так й індивідуальних особливостей їх втілення.

Найповніше письменницька концепція часу втілюється в композиційній структурі. Анахронічна, «розірвана» часова організація становить основу композиції, що полягає в суміщенні різних часових пластів, які не вкладаються в біологічний час героя і лежать за межами індивідуальної людської пам'яті.

Історичний роман так чи інакше відтворює реальний світ — природу, речі, події, людей у їх внутрішньому та зовнішньому бутті. Тим самим прикметною ознакою художнього часу й простору є їх умовність. Часопростір у літературному тексті формує специфічні умови для існування персонажів і навіть самого автора. Це не лише відображення певних історичних фактів і подій у хронологічній послідовності, а засоби, якими письменник послуговується, створюючи художнє ціле, всередині якого і через яке ми можемо досягнути й ідентифікувати минувщину.

Історична література передбачає повсякчас оновлений погляд на відтворювані історичні події. У зв'язку з цим, явища певної епохи, ґрунтуючись на фактах минулого, так чи інакше проєктуються на сучасність і в майбутнє. Читач декодує зміст історичних творів із позицій свого часу, особливо в періоди зміни одних суспільних ідеалів іншими чи під впливом нового погляду на певні явища національної історії. Таким чином кожного разу в минуле привноситься сьогочасне, «своє», суголосьне чи контрастне тому поданому авторському «попосланню» й виражене за допомогою цілої низки «голосів» із минулого та голосу автора або головного оповідача. Літературний твір так чи інакше відтворює реальний світ — природу, речі, події, людей у їх внутрішньому та зовнішньому бутті. Тим самим прикметною ознакою художнього часу й простору є їх умовність. Часопростір у літературному тексті формує специфічні умови для існування персонажів і навіть самого автора. Це не лише відображення певних історичних фактів і подій у хронологічній послідовності, а засоби, якими письменник послуговується, створюючи художнє ціле, всередині якого і через яке ми можемо досягнути й ідентифікувати минувщину.

Час виступає своєрідним елементом оживлення статичної, неживої субстанції, надихаючи в неї життя, створюючи місце для розгортання сцен кохання і баталій, «розмови» історичних персонажів із сучасними, для перевтілення та зображення вічного буття і под. Реальний час, якому притаманні універсальність, одномірність, безперервність, односпрямованість, лінійна впорядкованість від

минулого до майбутнього, через суб'єктивне авторське сприйняття, застосування прийомів умовності трансформується в письменстві на час художній. Він може бути нерівномірним у своєму русі (передбачати прискорення або вповільнення), не одномірним (оскільки залежить від психологічних станів суб'єкта), переривчастим, дискретним, таким, що повертається назад, різноспрямованим, нелінійним (бо допускає прийоми ретроспекції та перспекції).

Специфіка художнього простору й часу полягає в художньо відображеному й перетвореному просторі та часі реальної дійсності. Митець формує художній час і простір, в якому відбувається дія, творчо підходить до компонування їх взаємозв'язку. За задумом письменника, твір може охоплювати століття або декілька років. Час може плинути повільно або швидко, перериватись залежно від подій. Межі простору теж можуть бути розширені або звужені. Порівняння художнього часопростору з реальним «сприяє осмисленню художнього часу і простору, усвідомленню його своєрідності» в романі.

Трансформація реального простору й часу в художній простір і час зумовлена рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів. З них найголовнішими є характер зображуваних подій, світовідчуття художника і його ставлення до подій.

У різних культурах склалися певні загальні просторові орієнтири, наприклад, «будинок» — образ замкнутого простору, «простір» — образ відкритого простору, «дорога» — образ шляху, місця вирішальних зустрічей, «перехрестя» — місце вибору шляху, «поріг», «вікно», «двері» — образи межі, зв'язку.

У сучасному літературознавстві художній час і простір визначають важливими характеристиками основних координат художнього світу, що забезпечують його цілісне сприйняття та організуючу композицію твору.

У сучасному літературознавстві часопросторова проблематика постійно розширюється в категоріально-теоретичному й структурно-функціональному руслі. Стосовно останнього зростає увага до виявлення структурних елементів світобачення та світотворення автора, усвідомлюється необхідність системного й водночас синтетичного підходу до розгляду часу, простору, ритму. Дослідження часопростору в історико-літературному аспекті дає можливість виявити своєрідність творчості, визначальні риси поетики конкретного автора.

Часопростір осмислюється як чинник творення не лише тексту, а й підтексту, контексту, надтексту, як фактор психологічний, філософський, етико-моральний.

Дослідники все уважніше проникають у взаємовідношення між простором локальним — зовнішнім і простором внутрішнім, аналізують формування індивідуального простору в широкому й багатогранному культурологічному контексті.

Огляд досліджень із проблеми художнього часопростору дозволяє зробити висновок про актуалізацію часопросторових відносин у художніх текстах літератури XX–XXI століть, про загальну поетикальну значущість художніх часу та простору. Й це не дивно, адже просторові та часові координати літературної дійсності є одними з найважливіших характеристик художнього образу, що забезпечують цілісне сприйняття твору. Літературний образ, формально розгортаючись у часі як послідовність тексту своїм змістом відтворює часопросторову картину світу в її ціннісному аспекті. Науковий розгляд художньо освоєного часопростору

торового взаємозв'язку особливо актуальний при дослідженні творів історичної прози, оскільки історичний час є вираженням художнього зображення, до якого потрапляють факти й події, перевірені часом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике* / Михаил Бахтин // Бахтин М. М. *Вопросы литературы и эстетики*. — М. : Худож. лит., 1975. — С. 234–407.
2. Копистянська Н. Напрями вивчення часу і простору в літературознавстві слов'янського світу, в слов'янській літературі / Наталія Копистянська // *Доповіді на XIII Міжнародному конгресі славистів в Любляні, 15–21 серпня 2003 року*. — К., 2003. — С. 5–35, 141.
3. *Культурология XX век: Энциклопедия*. Т. 2. — С. 338. Режим доступу : <http://www.countries.ru/hronotop.htm>
4. Бахтин М. М. *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет* / Михаил Бахтин. — М. : Худож. лит., 1975. — С. 234–407.
5. Лотман Ю. М. *Внутри мыслящих миров : Человек — текст — семиосфера — история* / Юрий Лотман. — М. : Яз. рус. культуры, 1999. — С. 155.
6. Лотман Ю. М. *Структура художественного текста. Статьи. Заметки. Выступления (1982–1992)* / Юрий Лотман. — СПб. : Искусство, 1998. — С. 158.
7. Фуко М. *Що таке автор?* // *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* / За ред. Марії Зубицької. 2-е вид., доповнене. — Львів, 2001. — С. 598–613.
8. *Czas i przestrzeń w prozie polskiej XIX i XX wieku* / Pod red. Czesława Niedzielskiego i Jerzego Spejny. — Toruń, 1990. — 236 s.
9. *Czas, wartość i historia: studia nad aksjologią czasu historycznego* / Pod red., Zdisława J. Czarneckiego; Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej. — Lublin: Wydaw. UMCS, 1990. — 179 s.
10. Duszak A. *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa* / Duszak A. — Warszawa : PWN, 1998. — 386 s.
11. Prochnicki W. *Romantyczne światy: czas i przestrzeń w dramatach Słowackiego* / Prochnicki W. — Kraków : Uniwersytas, 1992. — 157 s.
12. Thrall W. F., Hibbard A., Holman C. H. *A Handbook to Literature* / Thrall W. F., Hibbard A., Holman C. H. — London : Routledge, 1998. — 577 p.